

İRAN'DA SİYASAL DİRENCİN TARİHSEL TEMELLERİ: BAZAR-ULEMA İTTİFAKI

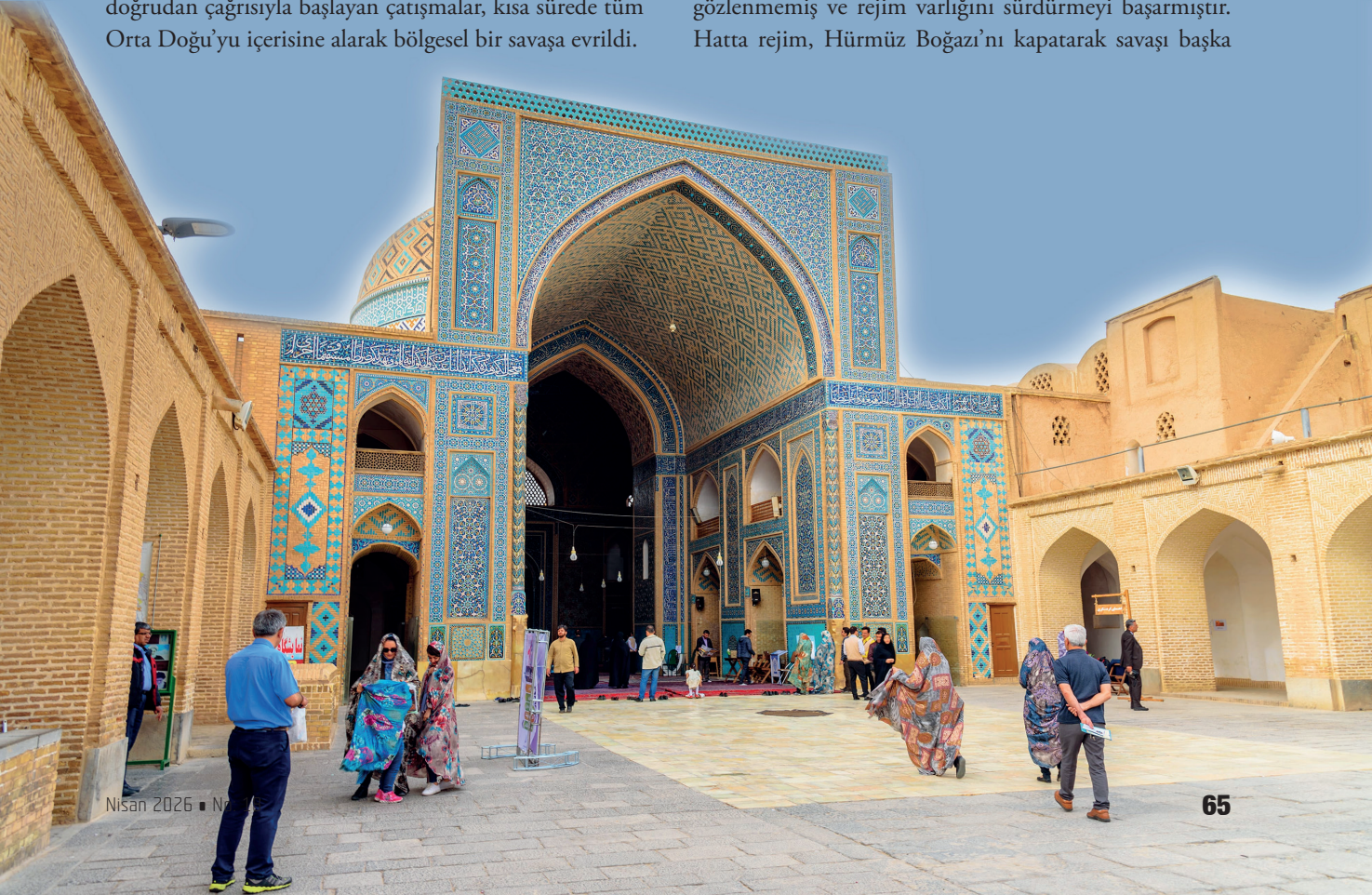
İran'da Bazar rejimin ekonomik can damarını ve lojistik ağını oluştururken, Ulema bu yapının ideolojik ve toplumsal meşruiyetini sağlamaktadır. Dolayısıyla bu organik bağ aşınmadığı ve geleneksel sınıflar statükodan desteğini çekmediği sürece, İran'daki siyasal direncin kırılması ve kısa ve orta vadede radikal bir sistem değişikliğinin gerçekleşmesi tarihsel olarak son derece düşük bir ihtimaldir.

Bora Odabaşı

Misafir Araştırmacı, Avrasya İncelemeleri Merkezi

İran bugünlerde dünya gündemini hiç olmadığı kadar meşgul etmekte. 28 Şubat'ta ABD Başkanı Donald Trump'ın İran halkına yönelik yaptığı, “Özgürlük saatiniz yaklaştı, işimiz bitince yönetiminizi devralın; bu, on yıllar sonra sahip olduğunuz tek şans.” şeklindeki doğrudan çağrısıyla başlayan çatışmalar, kısa sürede tüm Orta Doğu'yu içerisine alarak bölgesel bir savaşa evrildi.

Rejim değişikliği hedefi ile başlayan bu savaş ilk ayını geride bırakmasına rağmen bu hedefinden çok uzakta durmaktadır. Dini Lider Ali Hamaney de dâhil olmak üzere rejimin birçok üst düzey isminin öldürülmesine rağmen içeride rejim karşıtı herhangi bir hareket gözlenmemiş ve rejim varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Hatta rejim, Hürmüz Boğazı'nı kapatarak savaşı başka



Rejimin nasıl olup da bu kadar ağır saldırılara rağmen ayakta kaldığını ve en azından kısa ve orta vadede kalacağını anlamak için rejimi oluşturan toplumsal sınıflara ve bu sınıflar arasında 100 yılı aşkın süredir devam eden adı konmamış ittifaka bakmak ve bu ittifakı İran'ın modernleşme serencamı içerisinde tarihsel olarak analiz etmek gerekmektedir.

bir noktaya taşınmış ve arka kapı görüşmelerinde elini güçlü tutarak hem müteccaviz taraflara hem de dünyanın geri kalanına tek meşru güç olduğunu kabul ettirmiştir.

Peki Devrimci İslam Cumhuriyeti bunu nasıl başarmıştır? Bu sorunun cevabı elbette İran'ın sahip olduğu füze ve insansız hava araçları ile ilgili değildir. Rejimin nasıl olup da bu kadar ağır saldırılara rağmen ayakta kaldığını ve en azından kısa ve orta vadede kalacağını anlamak için rejimi oluşturan toplumsal sınıflara ve bu sınıflar arasında 100 yılı aşkın süredir devam eden adı konmamış ittifaka bakmak ve bu ittifakı İran'ın modernleşme serencamı içerisinde tarihsel olarak analiz etmek gerekmektedir.

Modernleşme Sancıları

İran'da modernleşme çabaları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştır. Kaçar Hanedanlığı idaresi altında bulunan ülke çağdaşlarına kıyasla sanai, teknolojik ve ekonomik olarak pek geride bulunmaktaydı.

Sahip olduğu geniş yüz ölçümü ve dağlık topografyası ve teknik yetersizliklerden ötürü merkezi idarenin gücü ve etkisi sadece başkent ile sınırlıydı. Merkezi bir ordudan da ayrıca yoksun olan Kaçar Hanedanlığı taşrada asayiş sağlama konusunda aşiretler ile anlaşmak ve onların otonomilerini tanımak zorundaydı. Bu durum Weberyen bir perspektifle değerlendirildiğinde, devletin meşru fiziksel şiddet tekeline kullanamadığı ve dolayısıyla başkent dışında fiilen var olmadığı görülmektedir.¹

Merkezi otoritenin güçsüzlüğü ve aşiretlerin taşradaki hâkimiyetlerinin yanı sıra döneminin iki hegemonik

gücü olan Çarlık Rusyası ve İngiltere de İran sınırları içerisinde bir hayli etkiliydiler.

Çarlık Rusyası, İran ve Afganistan üzerinden güneye inmeye çalışırken; İngiltere Hindistan'ı Ruslardan korumaya çalışmaktaydı. İki büyük gücün kozlarını paylaştığı Büyük Oyun'un en önemli sahnelerinden biri de İran topraklarıydı.

İngiliz ve Rus nüfuz mücadelesi, İran üzerinde derin sosyal ve ekonomik değişimleri tetiklemiştir. Politik olarak Şah'a kısıtlı bir diplomatik manevra alanı açılrsa da bu durum yapısal bir reformdan ziyade hanedanın dış desteğe bağımlı hale geldiği bir vesayet rejimini beraberinde getirmiştir. Ekonomik düzlemde ise yabancı sermayenin girişiyle birlikte geleneksel tarım toplumu sarsılmış; yerel tüketim için üretilen temel gıdaların yerini dış pazara yönelik afyon ve pamuk gibi ihracat ürünlerinin alması, ülkeyi 1870'lerdeki gibi büyük kıtlıklara açık hale getirmiştir. Sosyal alanda ise Hristiyan misyonerlerin ve yabancı tüccarların artan görünürlüğü, toplumda "Dar-ül İslam'ın gayrimüslim tecavüzüne uğradığı algısını yaratarak savunmacı bir vatanseverlik duygusunu ve milli kimlik bilincini perçinlemiştir.

Bu dönüşümler, ekonomik özerklikleri ve dini otoriteleri tehdit edilen Bazar ve Ulema sınıflarını, yabancı tahakkümüne ve buna aracılık eden devlete karşı tarihsel bir koalisyonda birleştirmiştir.

Bazariler

Bazariler İran'ın en önemli sosyal tabakalarından biridir. Geleneksel bir tabaka olarak varlıklarını yüzyıllardır korumayı başarmışlardır. Ancak kapitalist üretim ilişkilerin gelişmesi, imtiyazlı yabancı sermayenin ve tüccarların ülke ekonomisine eklenmesiyle birlikte geleneksel rollerinde ciddi bir aşınma yaşanmıştır. Bu dönemde Bazariler de küçük burjuvazi bilinci oluşmaya başlamış ve politik bir sınıf olarak ortaya çıkmışlardır.

Ayrıca Bazar, sadece mal değiş tokuşunun yapıldığı ticari bir alan olmanın ötesinde, fikirlerin de hızla yayıldığı ve tartışıldığı organik bir mekândır. Bu dönemde, özellikle Tebriz üzerinden sızan Rus aydınlanma düşünceleri ve Kafkasya'daki devrimci hareketlerin yankıları Bazariler'de karşılık bulmuştur. Aynı zamanda, Genç Osmanlıların Sultan'ın keyfi idaresine karşı yürüttüğü anayasal mücadele ve meşrutiyet fikirleri de Bazariler arasında

hararetle tartışılmaya başlanmıştır. Ancak hatırı sayılır bir ekonomik güce sahip olmalarına rağmen Bazariler; toplumsal, politik ve ekonomik taleplerini tek başlarına Şah'a dayatacak veya sokağı mobilize edecek bir güçten yoksundular.

Ulema

İran'da Ulema, başka hiçbir Müslüman ülkede olmadığı kadar güçlü ve görece özerk bir konuma sahiptir. Bu özgün yapı, 1501'de Şah İsmail'in Şiiliği resmi mezhep ilan etmesiyle başlayan tarihsel sürecin bir ürünüdür. Şii inancındaki Gaybet (On İkinci İmam'ın gizlenmesi) doktrini, Ulema'nın yalnızca dini rehberlik değil, aynı zamanda siyasal otoriteye meşruiyet kazandırma ve gerektiğinde onu sorgulama kapasitesine sahip olmasının önünü açmıştır.² 18. yüzyılın sonlarından itibaren akıl ve içtihat yetkisini savunan Usuli ekolünün, daha nakilci bir çizgide duran Ahbarilere karşı üstünlük sağlaması ise bu otoritenin kurumsallaşmasını hızlandırmıştır.³ Bu gelişmeyle birlikte "taklid" mekanizması üzerinden her müminin yaşayan bir müçtehidini takip etmesi yaygınlaşmış; Hüccetü'l-İslam, Ayetullah ve Merce-i Taklid gibi kademelerden oluşan dikey bir hiyerarşi ortaya çıkarak Ulema'nın toplumsal mobilizasyon kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır.

Reuter İmtiyazı

1872 Reuter İmtiyazı, Nâsireddin Şah ile *Reuters* haber ajansının kurucusu Baron de Reuter arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın hazırlanmasında Batı yanlı Sadrazam Mirza Hüseyin Han etkili olmuştur. İmtiyaz; demir yolları, kanallar, bankacılık yönetimi ve değerli taşlar dışındaki tüm madenlerin işletilmesi gibi stratejik hakların 70 yıllığına Baron de Reuter'e devrini içermiştir. Şah, bu geniş haklar karşılığında Avrupa seyahatini finanse etmek üzere 40.000 sterlin depozito almıştır.⁴

Bu olay, İran'da hem Şah'ın keyfi yönetimine hem de Batı nüfuzuna karşı gelişen ilk büyük çaplı toplumsal eyleme dönüşmüştür. Ekonomik özerkliklerini korumak isteyen Bazariler ile yabancı etkisini egemenlik tehdidi olarak gören Ulema, Şah üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. Bu muhalefetin sonucunda 1872 tarihli imtiyaz iptal edilmiş ve anlaşmanın mimarı olan Sadrazam Mirza Hüseyin Han görevden alınmıştır. Reuter Vakası ile geleneksel sınıfların birleşerek devlet

kararlarını geçersiz kılabileceği görülmüş; böylece İran tarihinde sıkça karşımıza çıkacak olan Bazari-Ulema örüntüsünün ilk başarılı örneği kaydedilmiştir.

1891 Tütün Boykotu

Reuter vakasındaki başarılı prova, 1890 yılında Nâsireddin Şah'ın tütün üretim ve ticaret tekeli 50 yıllığına bir İngiliz şirketine devretmesiyle çok daha organize bir eyleme dönüşmüştür. Tütünün hem günlük tüketimin ayrılmaz bir parçası hem de stratejik bir ihracat kalemi olduğu İran'da, bu imtiyaz doğrudan geçim kaynağı tütüne bağlı olan Bazarileri ve toprak sahiplerini hedef almıştır. Bazar tüccarları, sabit fiyat dayatması ve yabancı tekeliyle ekonomik otonomilerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalırken; Ulema bu durumu "Dar-ül İslam'ın dokusuna yönelik kabul edilemez bir müdahale olarak yorumlamıştır.

Bu süreçte, sürgündeki Cemaleddin Afgani'nin dini otorite üzerindeki entelektüel etkisi ve Mirza Hasan Şirazi ile yazışmaları, Ulema'nın sürece dâhil olmasında kritik bir tetikleyici olmuştur.⁵ İsyân; Tahran, Tebriz, Meşhed ve İsfahan gibi merkezlerde tüccarların kepenk kapatmasıyla başlamış, Ulema'nın toplumsal ağları üzerinden hızla ulusal bir karaktere bürünmüştür. İsfahan'daki alimlerin boykot fikrini olgunlaştırması ve Şiraz'da bir tüccarın stoklarını İngilizlere teslim etmemek için ateşe vermesi, direnişin kararlılığını göstermiştir.

Hareketin kırılma noktası, Aralık 1891'de dönemin en yüksek Şii otoritesi Mirza Hasan Şirazi adına yayımlanan ve tütün kullanımını "Zamanın İmamı'na (Mehdi) karşı savaş açmak" ile eş değer gören fetvadır.⁶ Tahran müçtehidini Mirza Hasan Aştıyani ve bir grup tüccarın iş birliğiyle bu fetva, telgraf sisteminin de yardımıyla tüm ülkeye yayılmıştır. Boykota katılım o kadar mutlak olmuştur ki, Şah'ın kendi eşleri dahi tütün içmeyi bırakmıştır. İki ay süren bu sivil itaatsizlik eylemi sonucunda Şah imtiyazı iptal etmek zorunda kalmıştır.

İran'da Ulema, başka hiçbir Müslüman ülkede olmadığı kadar güçlü ve görece özerk bir konuma sahiptir. Bu özgün yapı, 1501'de Şah İsmail'in Şiiliği resmi mezhep ilan etmesiyle başlayan tarihsel sürecin bir ürünüdür.



Tütün Boykotu; toprak sahipleri, Bazariler ve Ulema'nın ilk kez bu denli geniş bir cephe kurduğunu ve Ulema'nın sahip olduğu dini ağların kitleleri sokağa dökmedeki gücünü kanıtlamıştır.

Meşrutiyet

Şah'ın keyfi idaresine olan öfke her geçen gün büyürken, Bazariler ve Ulema arasındaki ittifak da giderek güçlendi.

Aralık 1905'te Tahran Valisi'nin emri ile Tahran çarşısında şeker alım-satımı yapan iki esnaf falakaya yatırıldı. Valinin cezalandırma gerekçesi, tüccarların fahiş fiyatlarla vurgunculuk yaptığı iddiasıydı. Ancak gerçek durum farklıydı.

Şeker o dönemde stratejik bir ithalat ürünüydü ve fiyatlarının belirlenmesinde İranlı tüccarın inisiyatifi oldukça kısıtlıydı. Öncelikle, 1905 Rus-Japon Savaşı ve eş zamanlı gelişen Rus Devrimi, İran'ın en büyük şeker tedarikçisi olan kuzey komşusundaki üretimi ve lojistik hatları felç ederek ithalatı zorlaştırmıştı. Küresel sebeplerle arzın azalması fiyatları doğal bir yükselişe zorlarken, içerdeki durum Belçikalı danışman Marius Naus yönetimindeki gümrük politikalarıyla daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştı.

Naus'un yerli tüccarı dışlayan, yabancı sermayeye ise vergi muafiyetleri tanıyan yanlı tutumu, ithal edilen şekerin gümrük maliyetlerini artırmış; yerel esnaf yükselen maliyetleri fiyatlara yansıtmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla valinin "vurgunculuk" suçlaması, aslında küresel bir krizin ve kötü yönetilen gümrük rejiminin faturasının Bazar'a kesilmesi anlamına gelmektedir. Bu haksız cezalandırma, Bazariler için sadece ekonomik bir baskı değil, devletin kendi beceriksizliği

esnafın onurunu kırarak örtme çabası olarak algılanmış ve Meşrutiyet'e giden kitlesel protestoların fitilini ateşlemiştir.

Kitlesel protestolar Bazarilerin kepenk kapatmasıyla başladı. Kısa süre sonra sokak protestoları başladı. Protestoların başını da başta medrese öğrencileri olmak üzere Ulemalar, Bazariler ve şehirli nüfus oluşturuyordu. Protestolar sırasında dönemin önemli bir din adamının öldürülmesi olayları başka bir boyuta taşıdı. Giderek büyüyen eylemler nihayetinde Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sonuçlandı.

Muzaffereddin Şah 5 Nisan 1906'da Meclisin açılmasını öngören fermanı kabul etti. İlk Meclis Ekim 1906'da toplanarak görevine başladı. İlk olarak İran Anayasası'nın merkezi yapısını oluşturan "Temel Kanunlar" kabul edildi.

Tahran dışında ülkenin geri kalanında çift dereceli seçim sistemi ile oluşan ilk meclisin ana omurgasını Bazariler ve Ulema oluşturdu. Bunlar dışında büyük toprak sahipleri, entelektüeller, orta-üst sınıfa mensup kişiler de mebus olarak Meclis'te yer aldı. Meclis'te üç ana akım vardı: ılımlılar, kraliyetçiler ve liberaller.

Büyük umutlar ile açılan Meclis beraberinde büyük ayrışmaları getirdi. Meclis ilk olarak yabancılara imtiyaz verme ve dış borç sözleşmeleri yapma yetkilerini Şah'ın elinden alarak kendisine devretti. Bu düzenlemeyle birlikte Bazarilerin en temel ekonomik talebi karşılanmıştı. İstediklerini alan Bazariler siyaset sahnesinde daha az görünür olmaya başladılar.⁷

Ulema ise Meclis'in kararlarından hem olumlu hem olumsuz yönde etkilendi. İlk olarak, Ulema'nın talepleri doğrultusunda Şiilik devletin resmi dini olarak tanındı, şer'i mahkemelerin yetkileri Anayasa tarafından

kabul edildi. Meclisten geçen yasaların İslami kurallara uygunluğunu denetlemek üzere beş kişilik üst düzey bir Ulema Komitesi kurulması Anayasa'da hükme bağlandı.⁸ Ancak meclisin eğitim ve yargı konularında laik reformları da uygulama çabaları Ulema'nın tepkisini çekti. Bu durum üzerinde Ulema içerisinde iki hizip ortaya çıktı.⁹ İlk hizip Şeyh Fazluallah Nuri'nin başını çektiği meşrutiyet karşıtı cephe olurken, ikinci hizip Seyyid A. Behbahani ve Seyyid M. Tbatatabai'nin önderlik ettiği meşrutiyet yanlısı hizipti.¹⁰ İki hizip arasındaki tartışmalar birbirini dinsizlikle suçlayıp, ölümle sonuçlanan şiddet olayları ile büyürken Şah Muhammed Ali bir darbe ile meclisi kapattı.

Şah'ın bu darbesi yalnızca Meclis'te devam eden tartışmaları fırsat bilmesinin bir sonucu değildi. 1907'de İngiltere ve Rusya arasında bir anlaşma yapıldı.¹¹ Bu anlaşma Avrupa'da büyüyen ve emperyal hedefleri olan Almanya'ya karşı taraflar arasında bir iş birliği anlaşmasıydı. Bu anlaşma İran özelinde ise şöyle sonuçlandı: ülke harita üzerinde kuzey, merkez ve güney olacak şekilde üç ana bölgeye bölündü. Kuzey, Rus nüfuz alanı olurken; Güney, İngiliz nüfuz alanı oldu. Tahran merkezli Orta kısım tampon bölge olarak düşünüldü. Bu anlaşma bir açıdan İngiltere'nin Meşrutiyete olan desteğinin bitişi anlamına geliyordu. İngilizler, Şah'ın Rusya ile olan ilişkisi ve ülkede Rus imtiyazlarının artması gibi sebeplerden ötürü Meşrutiyet'i desteklemişti.

1908'de kapanan Meclis 1909'da tekrar açıldı. Ancak bu meclis de 1911'de Rus Destekli Bahtiyari aşiretinin darbesiyle kapandı. Bu darbenin de sebebi 2. Meclisin ülkenin iflas etmiş maliyesini Amerikalı Uzman Morgan Schuster'a devredilmesinin Rus çıkarlarına ters düşmesiydi. 1914 yılında 3. Meclis toplansa da savaş yıllarından dolayı etkili olamamıştır. Meclis'in tekrar açılması Rıza Pehlevi döneminde olacaktır.

Baba Pehlevi

Yukarıda belirtildiği üzere Kaçar Hanedanına bağlı düzenli bir ordu yoktu. Ancak, 1879 yılında Nâsıreddin Şah Rusya'ya yaptığı bir ziyarette Kazak tugaylarından etkilendi ve İran'da da bir Kazak tugayı oluşturdu. Bu tugay başlarda Rus subaylar tarafından komuta edilmekteydi ancak zamanla İranlı subayların denetimine girdi. Rıza Pehlevi de bu birlikte albaydı.

Albay Rıza Pehlevi 1921'de bir darbe gerçekleştirip meclisi tekrar açtı. Özellikle Bazariler Meclis'in tekrar

açılmasından son derece mutluydular. Hatta Tahran çarşısının 256 önde gelen tüccarı, kaosun ve yolsuzlukların bitmesi için onun başbakan yapılması talebiyle Ahmed Şah'a dilekçe dahi sunmuştu.¹² Çünkü hem savaş yıllarının getirdiği koşullar hem de ülkenin kendi kaotik yapısı yüzünden ülke maddi ve manevi olarak iflasın eşliğindeydi. Ülkenin birçok yerinde eşkıyalık, adam kaçırmaya ve neredeyse özerklik ile sonuçlanacak isyanlar vardı.

Albay Pehlevi önce Savunma Bakanı oldu. Emrindeki askeri birliklerin yanı sıra jandarma teşkilatını da İçişleri Bakanlığı bünyesinden Savunma Bakanlığına taşıdı. Silahlı gücünün artmasıyla birlikte politik gücü de giderek büyüdü ve Başbakanlığa yükseldi. Bu süreçte Ulemanın desteğine ihtiyaç duyduğundan onlarla ters düşecek herhangi bir eylemde bulunmadı. Meclis'te de Muhafazakarların desteğini arkasına aldı. Liberalleri ve solcuları da tasfiye ettikten sonra Ekim 1925'te Kaçar Hanedanını feshedip kendi hanedanlığı kurdu ve 1926'da taç giydi. O dönemde Pehlevi'nin kendini Şah ilan etmesine en güçlü itiraz daha sonra İran siyasi hayatına damga vuracak Mussadık'tan başkası değildi.¹³

Başlarda Ulemanın ve Bazarilerin desteğini alan Pehlevi, gücünü konsolide ettikten sonra bu sınıflar ile çatışmaya başladı. Pehlevi iktidarları üç ana sütun üzerine inşa edilmişti: ordu, bürokrasi ve saray merkezli patronaj ilişkileri¹⁴. Bu durum geleneksel sınıfların göz ardı edilmesi anlamına geliyordu.

Pehlevi döneminde uygulanan ekonomik kalkınma hamleleri Bazarilerin çıkarlarını doğrudan hedef almaya başlamıştır. İlk olarak, dış ticareti kontrol altına alması, tüketim mallarına getirilen ağır vergiler ve devlet destekli modern fabrikaların açılması, geleneksel el sanatlarını ve atölyeleri çökertmiştir. Ayrıca, devlet gelirlerini artırmak için kurulan tekeller Bazarilerin büyük tepkisini çekmiştir. Lonca sistemine yönelik müdahaleler de bu süreci derinleştirmiştir. 1926 yılında çıkarılan bir yasayla, 216 loncanın kendi vergilerini belirleme yetkisi lonca liderlerinin elinden alınmış; bu durum Bazarilerin gücünü zayıflatarak devletin doğrudan ve keyfi vergilendirmesinin önünü açmıştır.¹⁵

Albay Rıza Pehlevi 1921'de bir darbe gerçekleştirip meclisi tekrar açtı. Özellikle Bazariler Meclis'in tekrar açılmasından son derece mutluydular.

Rıza Şah'ın laik eğitim ve hukuk reformları, Ulema'nın yüzyıllardır tekelinde tuttuğu kadılık, noterlik ve eğitimcilik gibi saygın ve kazançlı mesleki rollerini ellerinden almıştır. Bu süreçte vakıf arazilerinin devlet kontrolüne geçmesi, Ulema'nın ekonomik özerkliğine ağır bir darbe indirmiştir. Dini ve kültürel baskılar da bu mesleki tasfiyeye eşlik etmiştir. Batı tarzı kılık kıyafetin zorunlu tutulması, kadınların peçe takmasının yasaklanması ve İslami kimlik yerine İslam öncesi İran krallık kültürünün yüceltilmesi Ulema'yı derinden sarsmıştır. Şah'ın bu politikaları, Ulema'nın hem toplumsal otoritesini hem de finansal kaynaklarını doğrudan hedef alarak dini sınıfın rejimle olan bağlarını tamamen koparmıştır.

Taraflar arasında yükselen gerilimler 1927'de ve 1935'te geniş çaplı protestolara dönüşmüştür.¹⁶ İlk protestolar yeni laik yasaların, pazar vergilerine yönelik düzenlemelerin ve zorunlu askerlik uygulamasının getirilmesine karşı başlatılmıştır. İkinci protesto ise Temmuz 1935'te Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'nde bir vaizin yüksek tüketim vergilerini, yolsuzlukları ve Batı tarzı kılık kıyafet zorunluluğu gibi "sapkın yenilikleri" kınaması üzerine Bazariler ve bölge halkı tarafından başlatılmıştır. Bu isyan, Şah'ın askerlerinin türbe avlusuna girerek makineli tüfeklerle yüzlerce kişiyi katletmesiyle kanlı bir şekilde bastırılmış ve her iki grubun rejime duyduğu nefreti kalıcı hale getirmiştir.

Ayrıca, Bazariler ve Ulema'nın rejime duyduğu öfke tırmanırken, Rıza Şah artan bir şüphecilikle mutlak diktatörlüğünü pekiştirmek ve potansiyel her türlü tehdidi yok etmekle meşguldür. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra yalnızca muhaliflerini değil, başa gelmesine yardımcı olan ve rejimine sadakatle hizmet eden kendi yakın çevresindeki bakanları ve devlet adamlarını bile hapse atmaya veya öldürtmeye başlamıştır.

Bu gelişmeler Rıza Şah'ın toplum nezdinde meşruiyetinin iyice azalmasına yol açtı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kötüleşen ekonomik durum da buna eklenince ülkede cunta faaliyetleri

görülmeye başlandı. Sovyetler ve İngiltere, İran'da Nazi yanlısı bir cuntanın darbe yapmasından çekiniyordu. Çünkü İran bağlantısı savaş sırasında Sovyetlere ulaştırılan yardımların en önemli güzergâhıydı. Bu güzergâhı açık tutmak için Sovyet ve İngiliz orduları 26 Ağustos 1941'de İran'ı işgale başladı. Neredeyse hiç direnişle karşılaşmadan bir aydan kısa bir sürede Tahran'a girdiler. Rıza Şah oğlu Muhammed Rıza Pehlevi adına tahttan feragat etti ve İngilizler tarafından Güney Afrika'ya gönderildi. 1944'te burada hayatını kaybetti.

Muhammed Musaddık ve Milli Petrol

Muhammed Rıza Pehlevi babasının ardından tahta çıktığında henüz 21 yaşındaydı. Babasının sahip olduğu karizma ve otoriteden yoksundu. Ayrıca babasının uyguladığı ağır sansür, politik yasaklar işgalle birlikte kaldırılmıştı. Cezaevlerinde bulunan siyasi mahkûmlar da tahliye edilmişti. Yaşanan bu gelişmeler İran'da canlı bir politik hayatın yeniden yeşermesine sebep oldu. 1944'te uzun süre aradan sonra ilk kez gerçekten temsili niteliğe sahip meclis seçimleri yapıldı.

Seçimler sonucunda İran siyaseti dört ana blok etrafında şekillendi. Büyük toprak ağaları, ordu aristokrasisi ve üst düzey bürokratlardan oluşan elitler; işçi sınıfına ve radikal entelektüellere dayanan Marksist ve Sosyalistler (TUDEH Partisi); Muhammed Musaddık etrafında toplanan milliyetçiler ve liberaller; Bazariler, orta kademe memurlar ve Ayetullah Kâşânî gibi dini liderlerin oluşturduğu dindar/muhafazakâr grup.¹⁷

Bu çok kutuplu ortamda Muhammed Musaddık ve liderliğini yaptığı Milli Cephe öne çıkmaya başladı. Musaddık'ın Milli Cephesi, tek bir siyasi partiden ziyade çok farklı toplumsal ve siyasi grupları aynı çatı altında toplayan geniş tabanlı bir siyasi koalisyon ve hareketti.¹⁸ Hareketi oluşturan gruplar; milliyetçi orta sınıflar ve liberal aydınlar, Bazariler ve Ayetullah Kaşani ve etrafındaki Ulemalardı. Temel gayeleri İran petrollerini millileştirmektir.

İran petrollerinin millileştirilmesi 15 Mart 1951'de Meclis'te onaylandı ve Meclis 28 Nisan'da bu kararı uygulayacak dokuz maddelik yasayı kabul ederek Musaddık'ı ezici bir çoğunlukla başbakanlığa taşıdı.¹⁹

İran petrollerinin millileştirilmesi, İran'daki çıkarlarını kaybeden İngiltere'nin çok sert askeri,

Darbenin ardından Muhammed Rıza Pehlevi iktidarı mutlak bir şekilde devraldı. Oğul Pehlevi'nin iktidarının ilk yılları Bazarî ve Ulema ittifakına kısa süreliğine son verdi.

diplomatik ve ekonomik tepkilerine yol açtı. Bu durum, 1953'te CIA ve MI6 destekli darbeyle (Operation Ajax) Musaddık'ı devirecek süreci başlattı. 1953 darbesinin başarıya ulaşmasındaki en büyük etkenlerden biri Musaddık'ı destekleyen geleneksel ittifakın çözülmesi ve Milli Cephe'nin dağılmasıydı.

Geleneksel Bazar-Ulema ittifakı milli petrol konusunda Musaddık'ı destekliyordu. Ancak İngilizler'in uyguladığı ağır ekonomik ambargo derinleştikçe Musaddık da Meclis'ten Savunma Bakanlığı da dâhil olmak üzere olağanüstü acil durum yetkilerini talep etmeye başladı. Ayrıca, Senato'yu lağvetmesi ve meclisi feshetmek için tartışmalı bir referanduma gitmesi, koalisyon içindeki müttefiklerini, özellikle de anayasayı diktatörlüğe karşı bir kalkan olarak gören Ayetullah Kâşânî gibi dini liderleri ciddi şekilde ürküttü.²⁰ Ek olarak, Musaddık laik bir isimdi. Kadınlara oy hakkı verilmesini savunması ve alkol satışındaki yasağın kaldırılması gibi laik politikaları zaten muhafazakâr Ulema'nın tepkisini çekiyordu.

İngilizlerin uyguladığı petrol ambargosunun yarattığı ağır ekonomik kriz, Musaddık'ın meclisi feshetme çabaları ve olağanüstü yetkiler talep etmesi başlangıçta milli petrol hareketinin önde gelen temsilcilerinden olan Bazariler'in tepkisine yol açtı. Ayrıca Musaddık'ın sosyalist TUDEH ile giderek yaklaşması, özel mülkiyetin ve dini değerlerin komünist bir devrimle elden gideceği endişesi yaratmıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucunda, başlangıçta petrolün millileştirilmesi sürecinde Musaddık'ı hararetle destekleyen Ayetullah Kâşânî ve yandaşları Milli Cephe'den ayrılarak kendi İslami fraksiyonlarını kurdular.²¹ Temmuz 1953'e gelindiğinde Milli Cephe'den 56 milletvekili istifa etmiş ve koalisyon fiilen çökmüştü.

Oğul Pehlevi ve 1963 Ak Devrim

Darbenin ardından Muhammed Rıza Pehlevi iktidarı mutlak bir şekilde devraldı. Oğul Pehlevi'nin iktidarının ilk yılları Bazarî ve Ulema ittifakına kısa süreliğine son verdi. Muhammed Rıza Bazarileri muhalefetin merkezi olarak görüyordu. O yüzden başından beri bu sınıfa karşı mesafeliydi. Ulema ise darbenin ilk yıllarında yeni Şah'ı destekledi. Ancak Şah'ın 1963'te başlatacağı Ak Devrim bu iki sınıfı tekrardan muhalefette birleştirecekti.

Muhammed Rıza Şah'ın Ocak 1963'te referanduma sunarak başlattığı gelişme, temelinde İran'ı hızlı bir



şekilde modernleştirmeyi amaçlayan altı maddelik bir reform paketidir. Bunlar toprak reformu, kadınlara seçme hakkı, okuma yazma seferberliği ve büyük çaplı sanayi projeleri idi. Aslında Ak Devrim İran menşeilili bir proje değildi. Başkan John F. Kennedy döneminde ABD, müttefiklerinde bir Kızıl Devrim olması endişesi taşıyordu. Bu yüzden müttefiklerine sosyoekonomik yapılarını düzenleyecek ve iyileştirecek reform programları yapmalarını tavsiye ediyordu. İran'daki Ak Devrim de bunlardan biriydi.

Öncelikle Ak Devrim İran'ın tüm sosyal, ekonomik ve politik yapısını değiştirecek düzenlemeler içeriyordu. Bu kadar geniş bir alanda yapılacak reformlar çok partili hayatın olduğu bir ortamda yapılmazdı. Şah tüm partileri kapattı ve Diriliş Partisi adında yeni bir parti kurdu.²² Bu parti tek yasal parti olarak Meclis'i oluşturdu. Meclis'in sadece sembolik bir düzlemde var olduğu bu yeni sistem tüm muhalefetin tepkisini topladı. Diğer uygulamalar ise doğrudan Bazarileri ve Ulema'yı hedef alacak şekildeydi.

Yeni ekonomik program ile modern sanayi burjuvazisi ve büyük ölçekli yeni işletmeler (petrol burjuvazisi) desteklenirken, Bazariler ekonomik olarak giderek marjinalleştirildi. Ayrıca Şah Bazarilerin hâkim olduğu geleneksel çarşılar dışında modern alışveriş merkezlerinin ve süpermarketlerin inşasını teşvik etti. Bunlara ek olarak Bazarilere yönelik geriye dönük fahiş vergi oranları uygulandı. Ayrıca devlet, temel gıda maddelerinin

İran İslam Devrimi ile sonuçlanacak olayların başlangıcı Bazarilerin kepenk kapatmasıyla başlamış, Ulema vaazlar ile sokağı mobilize etmiş ve medrese öğrencileri de sokak protestolarına katılmışlardır.

ithalatı ve toptan dağıtımı için devlet şirketleri kurarak Bazarileri bu kârlı ticaret alanlarından dışladı.

Ulema ise toprak reformu uygulamalarından son derece rahatsızdı. Çünkü toprak reformu ile Ulema'nın kontrolü altında bulunan ve büyük bir ekonomik gücü temsil eden geniş araziler kamulaştırılmaya başlandı. Toprak reformundan etkilenenler sadece Ulemalar değildi, geniş köylü kitleleri de toprak reformundan olumsuz şekilde etkilendi. Bu durum köylerden şehirlere hızlı bir göç başlattı. Ancak şehirlerin altyapısı buna hazır değildi ve yeterince iş imkânı yoktu. Bunun sonucunda şehirlerde Şah'ın Ak Devrim'den pay alamayan, sağlık ve eğitim gibi olanaklardan yoksun bir ezilenler (Mustazaflar) sınıfı ortaya çıktı. Şehir çeperlerinde gecekondulaşma ve arabesk kültürün yaygınlaşması bu dönemde oldu. Okuma seferberliği de Ulema'nın eğitim üzerindeki tekeline tehdit oluşturuyordu. Taraflar arasında yükselen gerilim 15 Hordad olarak da bilinen Temmuz 1963'teki kanlı protestolara dönüştü. Bu ayaklanma birçok açıdan 1979 Devrimi'nin bir ön gösterimi niteliğindedir.

Humeyni ve İslam Devrimi

Ayetullah Humeyni, 3 Haziran 1963'teki Aşure gününde Şah'ı yolsuzluk, yoksulları ihmal etme, ABD'ye bağımlılık ve İsrail'e petrol satışı gibi konularda doğrudan hedef alan çok sert bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın ardından 5 Haziran'da (İran takvimiyle 15 Hordad) Humeyni'nin tutuklanması üzerine Tahran ve diğer büyük şehirlerde kitlesel protestolar başlamış ve bu olaylar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ayaklanmanın ana katılımcıları geleneksel Bazariler, medrese öğrencileri ve Ulema idi. Tahran'da tutuklanan veya yaralanan 579 eylemci üzerinde yapılan bir analize göre; katılımcıların %43'ünü geleneksel Bazariler, %12,4'ünü medrese öğrencileri ve %9'unu Ulema oluşturmaktaydı.²³ Ulema ve medrese öğrencilerinin oransal olarak düşük kalmasının temel sebebi bu araştırmanın Tahran merkezli olmasıdır. Kum, Meshed gibi Ulema'nın çok güçlü olduğu yerlerde bu oranlar Ulema lehine değişecektir. Ancak bu

araştırmanın en önemli sonucu Bazar-Ulema ittifakının tarihsel ortaklığının nicel olarak da ispat edilmesidir. Nicel olarak ispatlanan bu ittifak, nitel olarak ise kendini 1979 İran İslam Devrimi'nde göstermiştir.

15 Hordad Ayaklanması'yla birlikte Humeyni tutukluluğu önce ev hapsine çevrildi, daha sonra ise kendisi sürgüne gönderildi. Sırasıyla Türkiye, Irak ve Fransa'da sürgün hayatı yaşadı. Sürgün hayatı devam ederken İran'da da toplumsal olaylar devam ediyor, her geçen gün Şah'ın otoritesi azalıyordu. Devrim artık kapıdaydı. Ancak önce teorik alt yapısının hazırlanması gerekiyordu. Bu noktada Humeyni'nin Velayet-i Fakih teorisi ve Mustazaflar anlatısı devrimin ve devrimden sonra İran'ın politik yaşamına damga vuracak iki kavram olarak ortaya çıktı. Kabaca; Velayet-i Fakih ilkesine göre İmam-ı Azam'ın dünyaya dönüşüne kadar, imamlık görevi yüksek düzeyli bir adamı (Ayetullah) tarafından yürütülecektir. Bu kişi Fakihler Meclisince seçilecektir.

Geleneksel Şii anlayışında Velayet-i Fakih, din adamlarının yalnızca yetimler, dullar, akli dengesi yerinde olmayanlar ve dini vakıflar üzerindeki koruyuculuğunu ifade ediyordu. Ancak Humeyni, bu yetkiyi radikal bir biçimde genişleterek tüm nüfusu ve doğrudan devlet yönetimini kapsayacak bir düzeye taşımıştır. Ona göre fıkıh uzmanı olan üst düzey müçtehitler (fakihler), devleti yönetme konusunda nihai otoriteye sahip olmalıydı. Ayrıca monarşinin putperestlik (şirk) çağından kalma İslam dışı bir kurum olduğunu ve Müslümanların bu tür yöneticilere karşı ayaklanmasının dini bir görev olduğunu ilan etmişti.

Velayet-i Fakih teorisi aslında son derece radikal bir teokratik model öngörüyordu. Bu nedenle Humeyni, devrime giden süreçte bu kavramı kamuoyu önünde dillendirmekten özenle kaçınmış, teokratik yönetim fikrini daha çok medreselerdeki öğrencilerine saklamıştır.²⁴ Bunun yerine, Bazarilerin ve alt sınıfların doğrudan ilgisini çeken Mustazaflar söylemine ağırlık vermiştir.

Mustazaflar kavramı ise bir teoriden çok Devrim'in geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan bir anlatıdır. Ezilenler anlamına gelen bu kavram ile birlikte Humeyni İslami bir çatı altında alt sınıfları, kırdan kente göçmüş yoksulları ve işsizleri Müstekbirlere (ezenler; Şah, ABD, yozlaşmış zengin elitler) Devrim düşüncesi etrafında toplamıştır. Bazariler de bu anlatının birer parçasıdır. Çünkü Şah'ın ekonomi politikalarından en çok etkilenenlerin başında onlar geliyordu.

Nitekim İran İslam Devrimi ile sonuçlanacak olayların başlangıcı Bazarilerin kepenk kapatmasıyla başlamış, Ulema vaazlar ile sokağı mobilize etmiş ve medrese öğrencileri de sokak protestolarına katılmışlardır. Yaklaşık bir yıl süren protestolar, grevler, kepenk kapatmalar nihayetinde Şah'ın ülkeyi terk edip Humeyni'nin 1 Şubat 1979'da İran'a dönmesiyle neticelenmiştir.

Sonuç

İran'ın modernleşme süreci merkezi otoritenin zayıflığı ve yabancı güçlerin müdahaleleriyle şekillenmiş, bu durum Bazar ve Ulema sınıflarını devlete karşı tarihsel bir koalisyonda birleştirmiştir. 1872 Reuter İmtiyazı ve 1891 Tütün Boykotu ile başlayan bu süreç, geleneksel sınıfların ekonomik özerkliklerini ve dini otoritelerini korumak adına devlet kararlarını iptal ettirebildiğini kanıtlamıştır. Meşrutiyet Devrimi ve Musaddık Dönemi'nde yaşanan geçici kırılmalara rağmen, Pehlevi Hanedanının laikleşme ve modernleşme baskıları bu iki grubu 1979 İslam Devrimi'nde nihai bir zafer için yeniden bir araya getirmiştir. Devrim, Humeyni'nin "Velayet-i Fakih" teorisi ve "Mustazafar" söylemiyle, Bazar'ın finansal gücünü Ulema'nın ise toplumsal mobilizasyon kapasitesiyle birleştirerek monarşiyi yıkmış ve yeni rejim bu ittifak temelinde inşa edilmiştir. Bu tarihsel perspektiften bakıldığında İran'da bir rejim değişikliğinin yaşanması, ancak bir

asırdan fazla süredir devam eden Bazar-Ulema ittifakının yapısal olarak çözülmesiyle mümkündür. Günümüzde dış müdahaleler ve ağır ekonomik yaptırımlar karşısında bile rejimin ayakta kalabilmesi, bu köklü sınıfsal ortaklığın henüz tam anlamıyla ikame edilememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bazar, rejimin ekonomik can damarını ve lojistik ağını oluştururken; Ulema, bu yapının ideolojik ve toplumsal meşruiyetini sağlamaktadır. Dolayısıyla, bu organik bağ aşınmadığı ve geleneksel sınıflar statükodan desteğini çekmediği sürece, İran'daki siyasal direncin kırılması ve kısa ve orta vadede radikal bir sistem değişikliğinin gerçekleşmesi tarihsel olarak son derece düşük bir ihtimaldir.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. 2. bs. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Axworthy, Michael. *Iran: Empire of the Mind: A History from Zoroaster to the Present Day*. Londra: Penguin Books, 2008.
- Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic*. Londra: Penguin Books, 2019.
- Keddie, Nikki R. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview." *International Journal of Middle East Studies* 2, no. 1 (Ocak 1971): 3-20.
- Moaddel, Mansoor. "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-1892." *Sociological Forum* 7, no. 3 (Eylül 1992): 447-468.
- Moaddel, Mansoor. "The Shi'i Ulama and the State in Iran." *Theory and Society* 15, no. 4 (Temmuz 1986): 519-556.
- Mozaffari, Mehdi. "Why the Bazar Rebels." *Journal of Peace Research* 28, no. 4 (Kasım 1991): 377-391.
- Paine, Chris ve Erica Schoenberger. "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954." *MERIP Reports*, no. 37 (Mayıs 1975): 3-28.

Endnotes

- 1 Nikki R. Keddie, "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview," *International Journal of Middle East Studies* 2, no. 1 (Ocak 1971): 4.
- 2 Keddie, "The Iranian Power Structure," 5.
- 3 Michael Axworthy, *Revolutionary Iran: A History of the Islamic Republic* (Londra: Penguin Books, 2019), 21
- 4 Chris Paine ve Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954," *MERIP Reports*, no. 37 (Mayıs 1975): 4.
- 5 Michael Axworthy, *Iran: Empire of the Mind: A History from Zoroaster to the Present Day* (Londra: Penguin Books, 2008), 198.
- 6 Mansoor Moaddel, "Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-1892," *Sociological Forum* 7, no. 3 (Eylül 1992): 460.
- 7 Paine ve Schoenberger, "Iranian Nationalism," 7.
- 8 Axworthy, *Empire of the Mind*, 200-208.
- 9 Axworthy, *Empire of the Mind*, 200-208.
- 10 Mansoor Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State in Iran," *Theory and Society* 15, no. 4 (Temmuz 1986): 531.

- 11 Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, 2. bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 101.
- 12 Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State," 534.
- 13 Abrahamian, *A History of Modern Iran*, 177.
- 14 Abrahamian, *A History of Modern Iran*, 178
- 15 Mehdi Mozaffari, "Why the Bazar Rebels," *Journal of Peace Research* 28, no. 4 (Kasım 1991): 382
- 16 Axworthy, *Empire of the Mind*, 227.
- 17 Mozaffari, "Why the Bazar Rebels," 382-383.
- 18 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 47
- 19 Paine ve Schoenberger, "Iranian Nationalism," 23
- 20 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 50
- 21 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 50
- 22 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 82
- 23 Moaddel, "The Shi'i Ulama and the State," 543-544.
- 24 Axworthy, *Revolutionary Iran*, 136-142